

УДК 340.11:165.742(477)

ГУМАНІСТИЧНІ ТРАДИЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВІ

Чеботарьов С.С., здобувач

кафедри права Європейського Союзу та порівняльного правознавства
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена висвітленню гуманістичних традицій українського права. При цьому акцентується увага на тому, що тенденція розвитку права та правової свідомості в напрямі гуманізації не могла оминати й української правової культури. Ще із часів Русі українські землі підтримували тісні зв'язки з Європою і завжди залишалися в руслі саме європейської правової традиції. Гуманістичний підхід до права притаманний переважно тим правовим культурам, які засновані на принципах природного права. У цьому аспекті стверджується, що правова культура України була навіть більш схильною до гуманізації, ніж правові культури окремих європейських країн.

Ключові слова: гуманістичні традиції, гуманізація, українське право, правова культура.

Статья посвящена освещению гуманистических традиций украинского права. При этом акцентируется внимание на том, что тенденция развития права и правового сознания в направлении гуманизации не могла обойти и украинской правовой культуры. Еще со времен Руси украинские земли поддерживали тесные связи с Европой и всегда оставались в русле именно европейской правовой традиции. Гуманистический подход к праву присущ преимущественно тем правовым культурам, которые основаны на принципах естественного права. В этом аспекте утверждается, что правовая культура Украины была даже более склонной к гуманизации, чем правовые культуры отдельных европейских стран.

Ключевые слова: гуманистические традиции, гуманизация, украинское право, правовая культура.

Chebotariov S.S. HUMANISTIC TRADITIONS IN THE UKRAINIAN LAW

The article is devoted to coverage of the humanistic traditions of Ukrainian law. In this case, the focus is on the fact that the trend of development of law and legal consciousness in the direction of humanization could not avoid and the Ukrainian legal culture. Ever since the Rus Ukrainian lands maintained close attitudes with Europe and have always been in the mainstream behalf of the European legal tradition. Humanistic approach to the law is inherent in the predominantly to those legal cultures that are based on the principles of natural law. In this aspect, it is argued that the legal culture of Ukraine was even more prone to humanization than the legal culture of several European countries.

Key words: humanistic tradition, humanization, Ukrainian law, legal culture.

Постановка проблеми. Загальна тенденція розвитку права та правової свідомості в напрямку гуманізації не могла оминати й української правової культури. Ще з часів Русі українські землі підтримували тісні зв'язки з Європою та завжди лишалися в руслі саме європейської правової традиції. Гуманістичний підхід до права притаманний, переважно, тим правовим культурам, що ґрунтуються на засадах природного права. В цьому аспекті, слід стверджувати що правова культура України була навіть більш схильною до гуманізації ніж правові культури окремих європейських країн, оскільки, як відзначає Ю.П. Лобода, природне звичаєве право українського народу «виявилось не допоміжним, не периферійним, а основним напрямом розвитку правової системи» [1, с. 177], що пояснюється тривалими періодами відсутності власної державності та схильністю українських громад до самоврядування та правового саморегулювання, починаючи від козацьких політико-правових звичаїв і закінчуючи самоврядуванням вільних міст. Тож з поєднання віянь європейського ренесансу та просвітництва та місцевих правових звичаїв, за якими свобода, гідність та рівність завжди розглядалися українцями як найвища соціальна цінність, народилася українська традиція правового гуманізму.

Ступінь розробленості проблеми. У юридичній літературі проблемі гуманізму при-

ділялося досить багато уваги. Гуманізм як принцип права отримав загальнотеоретичну розробку в працях А. М. Колодія, М. О. Момот, М. В. Костицького, С. П. Погребняка, Т. В. Панфілової та інших науковців. Що стосується досліджень гуманістичних традицій в українському праві, то даній проблематиці також присвячували свої розробки такі вчені, як: Ю.П. Лобода, Ю. Н. Оборотов, І.В. Огородник, В.В. Огородник, П.М. Рабінович, М.І. Хилько та ін.

Метою дослідження є вивчення сутності та динаміки гуманістичних традицій в українському праві.

Виклад основного матеріалу. Ідеї європейського гуманізму з'являються в українському суспільно-правовому дискурсі на зламі XV та XVI ст., привнесені мислителями під впливом дискусій у західноєвропейських університетах. Один із перших українських гуманістів П. Русин (1470–1517 рр.) працював в університетах Кракова та Відня, був одним із вчителів М. Коперника. Повністю поділяючи ідеї природного права, П. Русин зазначав, що людина повинна мати право на повноцінне життя, свободу совісті, іти за велінням власного розуму [2, с. 95].

Видатний політико-правовий мислитель С.С. Оріховський-Роксолан (1513–1566 рр.) у своїх творах також обстоював думку, що мірою прав й обов'язків людини, її рівності

й справедливості, свободи та її обмежень є закон природи. Він відзначив, що людина має природні права на життя, свободу совісті, віри, слова, право слідувати велінням власного розуму, право на мир, злагоду та спокій у державі, право на приватну власність, а порушення будь-якого із цих прав є порушенням природного права й свідченням дикості, варварства та деспотизму. Мислитель доводив, що свобода людини є її природним станом. Ідею свободи він називав найбільшим надбанням суспільства, завдяки якому особистість може реалізувати свою сутність. Справжню свободу, на його думку, забезпечує така держава, де всі підкоряються закону та рівні перед ним. Дотримання законів розглядається не як обмеження свободи, а як її запорука, як стримуючий фактор для всіх, хто свободу порушує. С.С. Оріховський-Роксолан писав, що «закон <...>, якщо він є душею та розумом держав, значно кращий за непевну державу й вищий за короля», у державі повинна «правити не людина, а закон» [3, с. 127]. Закон – це правові норми, що стоять на сторожі справедливості, при цьому природне право вище від законів, створених людьми.

Ідеальна форма правління, на думку С.С. Оріховського-Роксолана, – станова виборна монархія, обмежена законом. У такому разі, на його погляд, державна влада буде належно організована та впорядкована, що забезпечить можливість суспільству та кожному індивіду розвиватись якнайкраще. А обов'язковою умовою належного правління в державі мислитель вважав поєднання мудрості правителя та його моральних якостей. Оточення короля також повинно складатися з найкращих людей держави, які реальними справами довели, що гідні своїх посад. При цьому мислитель робив висновок, що моральні якості правителя та його оточення набуваються завдяки освіченості цих людей. Орієнтуючись на принцип загального блага, що передбачав підпорядкування інтересів особи загальнонародним, він розрізняв визнання права та запровадження його в життя. Мету держави вбачав у забезпеченні інтересів людини, підданого, у тому числі його безпеки, що є можливим лише в разі встановлення в державі порядку й найкращого її облаштування. Держава гарантує людині її права, має перед нею низку обов'язків. Проте людина (підданий) має ще більше обов'язків перед державою: її діяльність повинна бути спрямована на забезпечення інтересів держави та суспільства. Якщо ж інтереси особистості домінуватимуть над загальнонародними, то держава буде існувати недовго. Ці ідеї С.С. Оріховського-Роксолана набули подальшого розвитку у творчості його сучасників і послідовників, починаючи з полемістів.

В одному з перших полемічних творів XVI ст. книзі «Апокрисис», автором якої є М. Броневський, відомий під псевдонімом Христофор Філалет, у формі релігійної полеміки обґрунтовується ідея рівності людей, незалежно від віросповідання та становища в суспільстві. На думку автора, відносини між підданими та монархом мають ґрунтуватися на природному праві, законі та добровільній згоді, піддані повинні захищати свої права від зазіхань вла-

ди, а порушення правителем прав і свобод людини ослаблює державу й призводить до її занепаду [4, с. 134].

Такої ж думки дотримувався відомий представник полемічної літератури кінця XVI – початку XVII ст. І. Вишенський (1550–1621 рр.). Він, засуджуючи соціальну нерівність, обґрунтовував принцип соборності, сутність якого бачив у тому, що в суспільстві все має вирішуватись спільно, одна людина не може володіти всіма іншими. Реалізація цього принципу, на його думку, забезпечить громадянський добробут, коли за особою селянина буде визнаватись право на самостійність і свободу, коли всі люди будуть рівні, восторжествує справедливість [5, с. 26].

Така велика увага до людини, її свободи та рівності характеризується посиленням зверненням до природного права. П.М. Рабінювич зазначає: «Природність прав означала їх приналежність тим живим істотам, які утворюють рід людський. Невідчужуваність прав розумілась як їх невідривність, невід'ємність від людини, оскільки без них вона не зможе проявити себе саме як людська істота – незалежно від місця й часу її існування. Святеність тлумачилась як найбільша шана і повага до прав людини, як найвищий їх статус у суспільній системі цінностей» [6, с. 26].

Окремі ідеї раннього Просвітництва знайшли підтримку й у творах українських гуманістів цього періоду. На початку XVIII ст. у творах М.О. Козачинського (1699–1755 рр.) та інших діячів Києво-Могилянської академії також простежувались ідеї правової держави та правових законів, що базувались на природному праві. М.О. Козачинський у своїй праці «Філософія Аристотелева» обґрунтував думку, що й правитель, і піддані мусять дотримуватись закону, що вони є рівними перед законом. Головне призначення закону – забезпечення загального блага. М.О. Козачинський поділяв закони на вічні та часткові. Часткові, у свою чергу, поділяються на природні й довільні. Природний закон – це саме природжений закон, створений Богом. Довільний, на відміну від природного, створюється законодавцем. З природного закону мислитель виводив поняття свободи як загального блага для людей. Довільний закон може суперечити природному, але він має забезпечувати загальне благо людей. Довільні закони допускають певну рівність, оскільки вони творяться людьми, а нерівність неминуча навіть у найбільш справедливому суспільстві [7, с. 279–280].

Певні погляди щодо місця закону в суспільстві висловлював і Г.С. Сковорода (1722–1794 рр.) – видатний український філософ і поет. Він не дав систематизованого викладу своїх уявлень щодо прав і свобод людини в державі, однак постійно звертався до цієї теми у своїх численних творах. Його ідеал – «духовна республіка», у якій панує соціальна рівність і справедливість, діють «закони зовсім противні тиранським» [8, с. 134]. Такі закони закріплюють свободу, рівність, справедливість і загальне благо.

Одним із найвидатніших просвітників був Я.П. Козельський (1729–1795 рр.). Свої погляди щодо прав і свобод людини виклав

переважно в книзі «Філософічні припущення». Я.П. Козельський підтримував теорію природного права й суспільного договору. Він поділяв думку Ж.-Ж. Руссо, що в минулому існував природний стан людини, однак стверджував, що такий стан неможливо повернути. За його словами, «натуральне благополуччя безповоротне» [9, с. 412]. Природні закони є тією основою, з якої повинні формуватися закони в сучасному суспільстві й лише ті закони держави, які ґрунтуються на природних правах, є справедливими. Громадянські закони, тобто внутрішні закони держави та норми міжнародного права, які створюються в результаті укладення суспільного договору, мають забезпечувати й захищати реалізацію природних прав людини. Несправедливими є закони, відповідно до яких людина може бути в рабстві, повністю залежати від іншої людини. Держава повинна вказати людям шлях до загального блага, забезпечити соціальний мир і рівноправ'я, захищати їх інтереси. Держава має служити громадянам, а не вони їй.

Особлива роль у проєкті Я.П. Козельського відведена принципу гармонії між особистими та суспільними інтересами, що досягається завдяки компромісу між особистим і суспільним як умовою благополуччя народу. Для його досягнення індивіди мають орієнтуватися на етику розумного егоїзму. Для загального блага важливе розуміння кожного, що він є повноправним членом певного соціуму та як такий може досягти максимального задоволення своїх потреб. Кожна людина повинна усвідомлювати, що вона має не лише права, а й обов'язки стосовно інших людей. За словами Я.П. Козельського, «обов'язки людини щодо інших людей полягають у тому, у чому й обов'язки до неї самої» [10, с. 134].

Відомий український і російський правознавець того часу С.Ю. Десницький (1740–1789рр.), поділяв права людини в галузі «природної юриспруденції» на такі: 1) права природні, «які людина має для захисту свого тіла, честі, гідності і власності»; 2) права набуті, що «виникають у суспільстві від різного стану і звання людей» у сферах влади «законодавчої, судової і каральної»; 3) права, що «виникають від різних і взаємних справ між обивателями» 4) права, «що належать до благоустрою і добробуту, зручного утримання і безпеки обивателів <...>, до запобігання внутрішнім заворушенням і до захисту від ворожих нападів» [11, с. 165]. Він відстоював право особи на всебічний розвиток і задоволення своїх потреб, насамперед свободу економічної діяльності. Незважаючи на спроби виправдати соціальну й станову нерівність у суспільстві, С.Ю. Десницький водночас засуджував кріпосне право, вимагав заборонити на законодавчому рівні закріпачення тих селян та їх дітей, які одного разу вже були звільнені від кріпосної залежності [12, с. 322]. Він вважав справедливим і необхідним надання кріпосним права власності на рухоме та нерухоме майно висловлювався за поширення освіти в країні, за поліпшення діяльності законодавців, суду, різко засуджував катування та страти як покарання злочинців. С.Ю. Десницький обґрун-

товував установлення юридичної, формальної рівності всіх людей.

В.І. Тимошенко зазначає: «У творчості українських мислителів до кінця XVIII ст. поглиблювалось розуміння свободи як філософської та правової категорії. Свободу почали розглядати як свободу думки і совісті, як особисті і політичні права, як свободу економічної діяльності» [13, с. 39]. Зазначимо, що в працях указаних мислителів висловлюється думка, що право існує як згода вільних індивідів із метою досягнення спільного блага та гармонії. Носієм та джерелом права виступає саме таке суспільство, а не державна влада, що наближає українську гуманістичну традицію до ідей Дж. Локка та Ж.-Ж. Руссо про суспільний договір, який виникає безпосередньо між особами без участі держави. Видатний український мислитель М.П. Драгоманов писав із цього приводу: «Ясне діло, що така велика купа людей, скільки є їх на всій нашій Україні, не може бути одним товариством. Вона мусить стати товариством товариств, спілкою громад, вільних у своїх справах <...> от дійти до того, щоб спілки людські, великі й малі, склалися з таких вільних людей, котрі по своїй волі сходились для спільної праці й помочі у вільні товариства – то й єсть та ціль, до котрої добиваються люди, і котра зовсім не подібна до нинішніх держав. Ціль та зветься без начальство: своя воля кожному й вільне громадянство й товариство людей і товариств» [14, с. 6].

Безумовно, українська традиція гуманізму в праві лишалася вторинною щодо європейської. Крім того, ця традиція була піддана суровому випробуванню під час перебування українських земель у складі інших держав, особливо в складі СРСР з його державницьким етатистським підходом до права. Протягом століть українська правосвідомість не знаходила свого формального закріплення. Тим більше показовим є розвиток правосвідомості українців за часів незалежності, коли українське громадянське суспільство виявилось чи не найактивнішим з усіх пострадянських країн та нерідко вступало в конфлікт із державою через невідповідність державного права та правової практики суспільному праворозумінню. В.В. Завальнюк цілком слушно зазначає, що українське «суспільство скучило за правом, яке в нього непомітно для нього відібрала держава, а сьогодні – ще й наддержавні утворення. І, навпаки, право знизило свій регулятивний, виховний та захисний потенціал та втратило свою привабливість через одержавлення та знелюднення, через перетворення на суху, слабо для пересічного громадянина зрозумілу систему приписів» [15, с. 5].

Наслідком «відбирання» права в людини державою стало певне викривлення суспільної правової традиції. Таким чином, можна говорити про зіткнення від початку гуманістичної правової традиції України з привнесеною іншою правовою традицією позитивістського зразка, у якій роль регулятора правовідносин відіграє не суспільство, а виключно держава. Через це утворюється описана С.Б. Мкртичевим непроста ситуація, коли гуманізм, хоча

й визнається ведучим принципом права, не спирається на змістовну інтерпретацію, що великою мірою зумовлено «стереотипами правосвідомості та праворозуміння, котрі є складовою частиною правової системи, та що ведуть, за обставин які склалися, до правового нігілізму» [16, с. 40].

Висновки. З огляду на зазначене слід відмітити, що Україна повинна більш швидко йти шляхом розбудови суспільства, у якому гуманістичні ідеали мають посідати домінуюче місце в системі людських орієнтирів, а принципи гуманізму, людяності, поваги до особистості та її гідності стануть безумовними імперативами, нормами як офіційної політики, так і повсякденного життя. Визначальне кредо української гуманітарної політики, її світоглядний принцип – визначення людини вищою цінністю суспільства, а турботу про неї – головною функцією держави. Із цього приводу М.П. Орзіх наголошує, що українське право насамперед має бути нормативним вираженням загальнолюдських цінностей, принципів справедливості та людяності, засобом забезпечення прав і свобод людини та громадянина, основою організації функціонування держави в інтересах людини та всього суспільства. Людина за таких соціально-правових умов стає метою, а не засобом державного устрою та управління, що функціонують для неї та задля неї, забезпечуючи правовий характер у суспільстві й державі [17, с. 144].

Найяскравішим свідченням такого (людиноцентричного) «повороту» правової політики в нашій державі є закладення в Конституції України принципу пріоритетності прав людини над інтересами держави. Таким чином, нормативно-правові акти мають бути спрямовані на забезпечення незалежності особи та гарантії дотримання її невід'ємних прав і свобод. Проте, як зазначає Ю.М. Оборотов, така конституційна норма «не знаходить свого подальшого підтвердження на рівні галузевого регулювання, зокрема Кримінального кодексу України. Громадська безпека в правовому менталітеті народу України залишається визначальною в порівнянні з безпекою індивіда. Незважаючи на спроби законодавця вибудовування правових цінностей на основі суб'єктивного права, як і колись, помітний пріоритет юридичного обов'язку, яка виступає головною правовою цінністю нашої правової культури». Насамперед це зумовлено тим, що вітчизняна правова культура довгий час ґрунтувалась на колективності, гідності, справедливості, повинності, на відміну від європейської, де визначальними цінностями правової культури є особистість, честь, порядок, нормативність, суспільне благо [18, с. 398]. Отже, можна стверджувати, що вітчизняна правова наука та практика перебувають у процесі «антропологізації права», тобто повернення права до його справжніх демократичних засад, а також гуманізації правових засобів.

Таким чином, основною проблемою в закріпленні та реалізації засад гуманізму в сучасній Україні є суперечність між власною правовою традицією українців, якій притаманна слабкість держави та сила суспільства та привнесеною традицією сильної держави,

що вкоренилася в Україні в радянський період. Це призвело до викривлення основ правосвідомості народу та масового правового нігілізму. За таких умов основним завданням правової політики держави стає допомога суспільству в корекції цього «викривлення» та відновлення гуманістичної правової традиції українського народу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лобода Ю.В. Правова традиція українського народу (Феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу) : [монографія] / Ю.В. Лобода. – Львів : Світ, 2009 – 280 с.
2. Огородник І.В. Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій : [навч. посіб.] / І.В. Огородник, В.В. Огородник. – К. : Вища школа, 1999. – 543 с.
3. Орхівський С. Напучення польському королеві Сигізмунду Августу / С. Орхівський // Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. / упоряд., передм., прим. В. Шевчука – К. : Дніпро, 2001– . – Т. 2. – Кн. 1 : XVI ст. – 2001. – 560 с.
4. Філарет Х. Апокрисис / Філарет Х // Історія філософії України. Хрестоматія : навч. посіб. / упоряд. М.Ф. Тарасенко, М.Ю. Русин, А.К. Бичко та ін. – К. : Либідь, 1993. – С. 119–138.
5. Вишньський І. Книжка / І. Вишньський // Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. / упоряд., прим. В. Шевчука. – К. : Дніпро, 2001– . – Т. 2. – Кн. 2 : Перша половина XVII ст. – 2001. – С. 7–37.
6. Рабінович П.М. Права людини і громадянина / П.М. Рабінович, М.І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – 464 с.
7. Києво-Могилянська академія в іменах (XVII–XVIII ст.) : [енцикл. вид.] / упоряд. З.І. Хижняк ; за ред. В.С. Брюховецького. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2001. – 736 с.
8. Сковорода Г.С. Твори : в 2 т. / Г.С. Сковорода – К. : Вид-во АН УРСР, 1961– . – Т. 1. – К., 1973. – 576 с.
9. Козельский Я.П. Философические предположения, сочиненные надворным советником и правительствующего сената секретарем Яковом Козельским в Санкт-Петербурге 1768 года / Я.П. Козельский // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века : в 2 т. – М. : Наука, 1952– . – Т. 2. – 1952. – 412 с.
10. Козельский Я.П. Философические предположения, сочиненные надворным советником и правительствующего сената секретарем Яковом Козельским в Санкт-Петербурге 1768 года / Я.П. Козельский // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века : в 2 т. – М. : Наука, 1952– . – Т. 2. – 1952. – 700 с.
11. Мироненко О.М. Юридична енциклопедія : в 6 т. / О.М. Мироненко, С.Ю. Десницький ; за ред. Ю.С. Шемшученко. – К. : Укр. енциклопедія, 1999– . – Т. 2 : Д–Й. – 1999. – 265 с.
12. Десницький С.Е. Представление о учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи / С.Е. Десницький // Избранные произведения русских мыслителей вт. пол. XVIII века : в 2 т. – М. : Госполитиздат, 1952– . – Т. 1. – 1952. – 445 с.
13. Тимошенко В.І. Права і свободи людини у вітчизняній політико-правовій думці епохи Відродження і Просвітництва / В.І. Тимошенко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 2. – С. 32–40.
14. Хилько М.І. Гуманізм як характерна риса української геополітики кінця XIX – першої половини XX століття / М.І. Хилько // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2004. – Вип. 8. – С. 4–8.
15. Завальнюк В.В. Антропологічне осягнення правової реальності: юриспруденція на перетині епохи : [монографія] / В.В. Завальнюк. – О. : Юридична література, 2012. – 208 с.
16. Мкртычев С.Б. Философско-правовой анализ гуманизма в современном российском понимании : дис. ... канд. философ. наук : спец. 09.00.08 «Философия науки и техники» / С.Б. Мкртычев. – Ростов-на-Дону, 2007. – 158 с.
17. Орзіх М.Ф. Правопорядок и человек / М.Ф. Орзіх // Юридический вестник. – 2002. – № 3. – С. 144–147
18. Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс : [учебник] / под. ред. Ю.Н. Оборотова. – О. : Фенікс, 2011. – 436 с.